

⁴ Տե՛ս Վ. ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ, Հին հայերենի երկբարբառային եւ եռբարբառային կազմությունների հարցի շուրջ (համաժամանակյա քննություն), ԲՅՀ. Բանասիրություն, 2023, թիվ 1, էջ 57–67:

բոլոր հինգի քննությունն իրականացվում է առաջին անգամ: Հստ այդմ՝ նշված հինգ եռաբարբառակերպերը տարածամանակյա հայեցակերպում ներկայացնում են հետեւյալ պատկերը:

1. Յաւ (յաւ) եռաբարբառակերպը. 1) բառերի սկզբնաբաղադրիչ է (հմմտ. յաւգն (աւգն/օգն) «օգնություն», յաւդ «հող, կապ», յաւժար «պատրաստակամ. կամավոր կերպով»⁵, յաւն «ունք», յաւշ (աւշ/օշ) «մսի պատառ, կտոր», յաւսնել «պղծել, շնանալ, պոռնկանալ», յաւսայ (/յօրայ) «խորթ հայր, հորու», յաւսան (/յօւսան) «քաղած հացաբույսի խուրձ», յաւսանալ «հղփանալ, առլցվել», յաւսանջ «հորանջելու գործողությունը», յաւսինել «ստեղծել. շարադրել»): 2) աւ երկբարբառակերպով սկսվող գոյականների բացառական հոլովածեւի բաղադրիչ է՝ որպէս նախդիր՝ արտացոլելով «յ՛աւ» կաղապարը (հմմտ. աւդ «կոշիկ, մուկ» (< *eu- «հագուստ կամ կոշիկ հագնել»՝ *dh- աճականով)⁶, յաւդոյ «կոշիկից» (եզ. թ.), յաւդոց «կոշիկներից» (հգն. թ.),– աւծ «օծ, թունավոր կամ անթույն սողուն» (< *ang^{hi}-). յաւծէ «օծից» (եզ. թ.), յաւծից «օծերից» (հգն. թ.),– աւծիք «օծիք» (< *aug^{hi}iā *aug^h- «պարանոց, վիզ»)⁷, յաւծեաց «օծիքներից» (հգն. թ.),– աւռ III. «օր, գիշեր եւ ցերեկ միասին, ցերեկ» (< *amōr. հոմ. հուն. ἡμᾶρ (սեռ. ἡματός). յաւրէ «օրվանից» (եզ. թ.), յաւուրց «օրերից» (հգն. թ.) եւ այլն): Ինչպէս երեւում է, բոլոր բառերն ունեն հ.-ե. ծագում: Իհարկե, կան նաեւ փոխառյալ եւ դեռեւս չստուգաբանված բառեր (հմմտ. ալախ «գրաստ, փոստակայանի ձի» (չստուգ.), աւշ «մսի պատառ, կտոր» (չստուգ.), աւսարդ «պառավ կին» (իրան. փոխառ.), աւսր «զնդան» (< թրք. *örs*)⁸, աւսերբոս «կայսերական մի տիտղոս» (< հուն. *ἐνσέβεος*)⁹, որոնք բացառականում կունենան «յ՛աւ» կաղապարը, սակայն դրանք այլեւս մեծ կարեւորություն չունեն, երբ կան հ.-ե. ծագմամբ բառերից բացառականի կազմություններ:

⁵ Յաւժարը Հր. Աճառյանը թողնում է չստուգաբանված (տե՛ս Հր. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան (այսուհետեւ՝ ՀԱԲ), հտ. III, Երեւան, 1977, էջ 413): Հստ էությունն նույնը կարելի է ասել Գ. Զահուկյանի դեպքում. հմմտ. «Ավելի հնարավոր է փոխառություն լինել[ն] իրանական աղբյուրից» (տե՛ս Գ. ԶԱՀՈՒԿՅԱՆ, Հայերեն ստուգաբանական բառարան (այսուհետեւ՝ ՀՄԲ), Երեւան, 2010, էջ 550), բայց լեզվաբանը որոշակի աղբյուր չի նշում:

⁶ Տե՛ս Հ. ՀՅՈՒՐԵՄՅԱՆ, Հայերենի քերականություն, Երեւան, 2003, էջ 411, Հր. Աճառյան, ՀԱԲ, հտ. IV, Երեւան, 1979, էջ 607, Գ. ԶԱՀՈՒԿՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 100:

⁷ Տե՛ս Գ. ԶԱՀՈՒԿՅԱՆ, ՀՄԲ, էջ 102:

⁸ Տե՛ս Հր. Աճառյան, ՀԱԲ, հտ. IV, էջ 615, Գ. ԶԱՀՈՒԿՅԱՆ, ՀՄԲ, էջ 103:

⁹ Տե՛ս Հր. Աճառյան, ՀԱԲ, հտ. I, Երեւան, 1971, էջ 362, Գ. ԶԱՀՈՒԿՅԱՆ, ՀՄԲ, էջ 103:

Առաջին կարգի բառերից մեզ հետաքրքրող հարցի տեսանկյունից կարեւորություն ունեն հատկապես երեքը՝ յաւթ, յաւրայ (/joraj) եւ յաւի-նել, որոնց ստուգաբանությունը հայտնի է:

ա. Յաւթ. հ.-ե. *au-d^h- «հագնել. հյուսել. մանել. կապել» նախաձեւից, որի արմատն է *au- (/ʰeu-)՝ d^h- ածականով, իսկ յ-ն նախդիր է, որը հայերենյան հավելում է: Ցեղակից է ագամել «հագնել» եւ աթ (օթ) «հագնել» բառերի հետ¹⁰: Հ. Պեդերսընը մատնանշում է յաւթ-ի կապը աւթ-ի հետ «կոշիկ»¹¹: Հ.-ե. ցեղակիցներից են. լիտվ. *aĩkle* «ոտքի կապ», լեթթ. *àukla* «կապելու թելը», հայրուս. *avclo* «ծիրու սանձ» եւ այլն¹²:

բ. Յաւրայ. հ.-ե. նույն նախաձեւից, ինչ եւ հայր բառը՝ *pətēr «հայր»: Յ/հ տարբերակային զուգաձեւությունը սովորական էր հին հայերենում, ուստի ոչ պատահականորեն հին հայերենի բառակցքի յ (i)-ն, որպես կանոն, աշխարհաբարյան փոփոխում անցել է հ (h)-ի, իսկ վերջինն էլ բարբառներում հաճախ անցել է խ (kh)-ի (հմմտ. հաց>խաց (վան, Մոկք, Ողմ), հայր>խէր (վան, Մոկք), խեր (Ողմ), հարսանիք>խարսնիս (վան), խասոնիս (Մոկք), խարսնէյս (Ողմ), հող>խող (վան), խուղ/խուէլ (Մոկք), խէտլ (Համշ.) եւ այլն)¹³:

գ. Յաւիմնել-ը ներկայացնում է «(յաւրէն >) յաւրին+-ել» կաղապարը, որի աւելն (/orէն)-ը «օրենք, կարգ ու կանոն, իրավունք» իրանական փոխառություն է. պհլ. *awdēn, որն էլ ավ. *awi-dayana- ձեւից՝ յ- նախդրի հավելումով¹⁴:

Ըստ Հ. Պեդերսընի՝ յ սկզբնահնչունով բնիկ հայերեն բառերի յ-ն ի նախադրություն լծակիցն է (հմմտ. «...եւ չեմ գտած սկզբնատառ յ, որուն մէջ ի նախադրութիւնը չճանչցուէր»)¹⁵: Նույնը կարելի է ասել նաեւ այլ դեպքերում, օրինակ՝ իրանական փոխառությունների, հատկապես եթե յ-ն նախորդում է աւ երկբարբառակերպին՝ կազմավորելով յաւ եոբարբառակերպը, ինչպես նշված օրինակներում: Հ. Պեդերսընի կարծիքը, սակայն, բացարձակ չէ: Մասնավորապես յաւրայ բա-

¹⁰ Տէս Հր. ԱՃԱՌՅԱՆ, ՀԱՐ, հտ. III, էջ 412–413, Գ. ՋԱՆՈՒԿՅԱՆ, ՀՄԲ, էջ 549–550:

¹¹ Տէս Հ. ՊԵԴԵՐՍԸՆ, Հայերէն եւ դրացի լեզուները, Վիեննա, 1907, էջ 115:

¹² Տէս Հր. ԱՃԱՌՅԱՆ, ՀԱՐ, հտ. III, էջ 412–413, Գ. ՋԱՆՈՒԿՅԱՆ, ՀՄԲ, էջ 549–550:

¹³ Տէս Հր. ԱՃԱՌՅԱՆ, Վանի բարբառը, Երեւան, 1953, էջ 64–68, 274–275, նույնի՝ Քննություն Համշենի բարբառի, Երեւան, 1947, էջ 51, Ա. ՂԱՐԻԲՅԱՆ, Հայ բարբառագիտություն, Երեւան, 1953, էջ 131:

¹⁴ Տէս Հր. ԱՃԱՌՅԱՆ, ՀԱՐ, հտ. IV, էջ 617–618, Գ. ՋԱՆՈՒԿՅԱՆ, ՀՄԲ, էջ 104:

¹⁵ Տէս Հ. ՊԵԴԵՐՍԸՆ, նշ. աշխ., էջ 115:

ուի յ սկզբնահնչյունը նախասկզբնական է՝ գալիս է հ.-ե. նախաձեւից, այլ ոչ թե հայերենյան հետագա հավելում է, այսինքն՝ նախդիր (հմմտ. հուն. πατρὺς «հորու», πάτριος «հորեղբայր», սնսկ. pítirya- «հորեղբայր», ավ. tūirya- (նույնն է՝ *ptuirya-), լատ. patruus, անգլ. faedera «հորեղբայր», հ. վ. գերմ. futureo «հորեղբայր», որոնց բոլորի նախաձեւն է *pater- «հայր». այսինքն՝ յաւայ բառի սկզբի յ-ն սերում է հ.-ե. *p-ից)¹⁶:

Վերոհիշյալ քննությունը հիմք է տալիս ասելու, որ հյ. յաւ (յաւ) եռաբարբառակերպը.

1) ընդհանուր առմամբ հայերենյան կազմություն է, գերազանցապես ձեւավորվել է «յ+աւ (< *au/*ay)» կաղապարով, բացառությամբ առանձին դեպքերի, մասնավորապես յաւայ-ի, ուր այն արտացոլում է հ.-ե. *pət- հնչյունական հաջորդականությունը.

2) կազմավորվել է նախադրային հայերենի վաղ փուլերում, թերեւս՝ վաղնջահայերենում, երբ ձեւավորվում էր հայերենի քերականական՝ մասնավորապես հոլովական համակարգը:

2. Յեւ (յօւ)-ը հանդիպում է եւ- սկիզբն ունեցող գոյականների բացառական հոլովաձեւում (հմմտ. եւթն «յոթ». յեթանէ (եզ. թ.), յեթանց (հզն. թ.),– եւղ (/իւղ) «1. յուղ, ձեթ. 2. կարագ. 3. մեռոն». յեւղյ (եզ. թ.), յեւղոց (հզն. թ.),– եւռս «արեւելյան քամի». յեւռսէ (եզ. թ.), յեւռսաց (հզն. թ.),– եւտիֆիանոս (-ի, -աց) «Եւտիֆիոս հերետիկոսապետի հետեւորդ»¹⁷. յեւտիֆիանոսէ (եզ. թ.), յեւտիֆիանոսաց (հզն. թ.): Եթե «յ+եւ» կաղապարն ունեցող յեւ-ի կազմում յ-ն ծագումնաբանորեն նույնն է բոլոր օրինակներում, այն է՝ հայերենյան նախադրություն է, ապա դա չի կարելի ասել եւ-ի մասին: Վերոհիշյալ բառերն ունեն երկու կարգի ծագում. 1) բնիկ հնդեւրոպական (հմմտ. եւթն < *septm- «յոթ». սնսկ. saptá, ավ. hapta, լատ. septem, հուն. ἑπτά եւ այլն)¹⁸, 2) փոխառյալ (հմմտ. եւռս < հուն. εὖρος «հարավարեւելյան քամի»,– եւտիֆիանոս < հուն. Ευτυχιάνος): Եւղ-ը, ըստ Հր. Աճառյանի, փոխառություն է «Միջերկրեան մի կորած լեզուից, որից են նաեւ յուն. ἔλαιον «իւղ», ἔλαια «ձիթենի»....», զրանցից

¹⁶ Տէս Հ. ՀՅՈՒԲԵՄԱՆ, նշ. աշխ., էջ 477, Հր. ԱՃԱՌՅԱՆ, ՀԱԲ, հտ. III, էջ 414, Գ. ՋԱԶՈՒԿՅԱՆ, ՀԱԲ, էջ 550:

¹⁷ Օրինակը՝ ըստ նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. I, Երեւան, 1979, էջ 705, Առձեռն բառարան հայկազեան լեզուի, Անթիլիաս, 1988, էջ 282:

¹⁸ Տէս Հր. ԱՃԱՌՅԱՆ, ՀԱԲ, հտ. II, 1973, էջ 74, Գ. ՋԱԶՈՒԿՅԱՆ, ՀԱԲ, էջ 229:

առաջացած լատ. *oleum, olivum* «յուղ», *olea, oliva* «ծիթենի», ինչպես նաև վերջիններից փոխառված ձևերը տարբեր լեզուներում¹⁹:

Նշված բառերում հյ. եւ-ն ունի հ.-ե. **ep*, հուն. *ev* (/էւ) երկբարբառային, է, լատ. *o*, ուրիշ լեզուների *o*, *e*, *a*, նաև այլ ձայնավորական համապատասխաններ: Հ.-ե. **ep*-ի եւ հուն. *ev* (/էւ)-ի առաջին բաղադրիչները ներկայացնում են ձայնդարձի տարբեր աստիճանները, իսկ **p*-ն եւ *v*-ն հյ. և կիսաձայնի (ձայնորդի) օրինաչափ համարժեքներն են: Թերեւս «կորած» փոխատու լեզվի (եթե, իհարկե, իրականում այդպես է) համապատասխան ձևը, որից փոխառվել են հուն. *έλαιον* «իւղ», *έλαια* «ծիթենի» բառերը, փոխառություն փուլում չի ունեցել *υ* (ւ)-ի համարժեքը: Հունական փոխառությունները (նշվածներից բացի՝ նաև Երթիփոռն (Երթիփոռն) (< *Εὐθύφωρον* «Յաղագս սրբոյ», Պլատոնի աշխատության վերնագիրը), Էտոկարտո «ինքնակալ» (< *αὐτοκράτωρ*), Էտակիկոն (< հուն. *εὐροκλύδων*) «արեւելյան քամի՝ հյուսիսախառն պտուտկած») եւ այլն²⁰ կան Հր. Աճառյանի «Հայոց լեզվի պատմության» հունական փոխառությունների ցանկում²¹, սակայն բացակայում են Գ. Զահուկյանի «Հայոց լեզվի պատմության» համապատասխան մասում²², որից պիտի եզրակացնել, որ դրանք փոխառվել են Ե. դարից հետո: Այն իրողությունը, որ բացառականի ձև է կազմվել ինչպես բնիկ հնդեւրոպական եւթն բառի համար (հմմտ. յեւթանէ, յեւթանց), որի եւ երկբարբառակերպի համարժեքը ոչ երկբարբառային **ep* հնչյունակապակցությունն է, այնպես էլ փոխառյալ որոշ բառերի համար, որոնցում եւ-ն ընդհանուր առմամբ ներկայացնում է փոխատու ձևի *eu* երկբարբառը, հիմք է տալիս ասելու, որ 1) տարածամասնակյա հայեցակերպում յեւ եռաբարբառակերպն արտացոլում է ծագումնաբանական երկու տիպի կաղապար՝ «յ+եւ (< **ep*)» եւ «յ+եւ (< *eu* / *ev*)», 2) առաջին տիպի կաղապարի առկայությունը վկայում է յեւ եռաբարբառակերպի՝ նախագրային հայերենի վաղ փուլերում կազմավորված լինելու մասին:

¹⁹ Տե՛ս Հ. Բ. Աճառյան, ՀԱԲ, հտ. II, էջ 252:

²⁰ Տե՛ս Հ. Բ. Աճառյան, ՀԱԲ, հտ. II, էջ 71–72, Գ. ԶԱՀՈՒԿՅԱՆ, ՀԱԲ, էջ 229:

²¹ Տե՛ս Հ. Բ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն (այսուհետեւ՝ ՀԼՊ), մաս II, Երեւան, 1951, էջ 16:

²² Տե՛ս Գ. ԶԱՀՈՒԿՅԱՆ, Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան (այսուհետեւ՝ ՀԼՊՆԺ), Երեւան, 1987, էջ 617–621:

3. Յիւ (ἵϋ) եռաբարբառակերպի համար վստահելի օրինակներ են իւր «իր, իրենը, իրեն հատուկ եղածը» անձնական դերանվան²³ բացառականի (հմմտ. յիւմէ (եզ. թ.), յիւեանց (հգն. թ.) եւ ներգոյականի իմաստ արտահայտող յիւ «իր մեջ» (եզ. թ.), յիւեանս «իրենց մեջ» (հգն. թ.) հոլովական ձեւերը՝ «յ⁺իւ» կաղապարով²⁴։ Իւ սկիզբով մյուս օրինակները վստահելի չեն այնքանով, որ դրանց հոլովական հարացույցը, հետեւաբար՝ հոլովման տիպը բառարանները չունեն. ըստ ամենայնի՝ հոլովական մյուս ձեւերը կիրառական չեն եղել (հմմտ. իւրֆն «յուրայիններ, իր մերձավորները», իւպոդիակոն «կիսասարկավագ» (< հուն. ὑποδίακονος)²⁵)։ Իւ-ը սերում է հ.-ե. *seue- ձեւից՝ ր մասնիկով (հմմտ. հհնդկ. svá, ավ. hava- «սեփական, իրեն հատուկ», լատ. suus (< sonos) «իր», հուն. ἐός, ἐέ, εἶν «իր», հւլավ. sē, լիտվ. savę եւ այլն)²⁶։ Նկատի ունենալով իւ-ի հ.-ե. ծագումը, ինչպես նաեւ այն, որ յիւ-ը ձեւավորվորում է քերականական, ավելի ստույգ՝ հոլովական ձեւի կառուցվածքում, կարելի է ասել, որ այդ եռաբարբառակերպը եւս կազմավորվել է նախագրային հայերենի վաղ փուլերում։

4. Յու (ἵου) եռաբարբառակերպը հանդիպում է երկակի գործառույթով. 1) մի շարք բառերի սկզնաբաղադրիչ է (հմմտ. յուլիս «հուլիս (ամիսը)», յուլիդայ «խեցեքար», յուլիդաս «կարմիր գույնով մի տեսակի ծավալին ձուկ», յուն «²», յունալ «դժնիկազգի մի պտուղ», յունիս «հունիս (ամիսը)», յունուար «հունվար (ամիսը)», յուշկապարիկ «հուշկապարիկ (առասպելական էակ)», յուռթի «բերրի, արգավանդ», յուռութ «կախարդանք, հմայիլ», յուումարիլ «ոխակալել, չարիք նյութել», յուսիկ «փրկանք», յուտ «հալվե», յուրալ «արձակել», յուրան «ցորենի դեզ»)։ 2) «յ⁺ու» կաղապարով կազմավորում է ու- սկիզբն ունեցող գոյականների բացառական հոլովի ձեւը (հմմտ. ութ «ութ» (սեռ. ութի). յութէ (եզ. թ.), յութից (հգն. թ.),– ու «այծի ձագ» (սեռ. ուլու). բցո.՝ յուլէ (եզ. թ.),– ուն «վիզ, պարանոց» (սեռ. ուլան). յուլանէ (եզ. թ.), յուլանց (հգն. թ.),– ուխտ «1. հաստատուն խոսք.

²³ Իւ-ը Հր. Աճառյանը համարել է անդրադարձ դերանուն (տե՛ս Հր. Աճառյան, ԼՔՀԼ, հտ. 2, Երեւան, 1954, էջ 117–118)։

²⁴ Իհարկե, բացառություն է իւլ «յուլ, ձեթ» գոյականը (բցո. յիւլոյ, յիւլոց), որի հին ձեւն է եւլ, ուստի անդրադարձանք յեւ եռաբարբառակերպի առնչությամբ։

²⁵ Տե՛ս Հ. ՀՅՈՒԲԵՄԱՆ, նշ. աշխ., էջ 351, Հր. Աճառյան, ՀԱԲ, հտ. II, էջ 253, Գ. ԶԱՀՈՒԿՅԱՆ, ՀՄԲ, էջ 288։

²⁶ Տե՛ս Հ. ՀՅՈՒԲԵՄԱՆ, նշ. աշխ., էջ 451, Հր. Աճառյան, ՀԱԲ, հտ. II, էջ 253–254, Գ. ԶԱՀՈՒԿՅԱՆ, ՀՄԲ, էջ 288։

2. *դաշինք»* (սեռ. ուխտի). յուխալ (եզ. թ.), յուխտից (հգն. թ.),– ուղի «ճանապարհ, ուղի» (սեռ. ուղույ). յուղոյ (եզ. թ.), յուղոց (հգն. թ.),– ուղտ «կոշտուկոտանիների կարգին պատկանող խոշորամարմին որոճող կենդանի» (սեռ. ուղտու). յուղալ (եզ. թ.), յուղտուց (հգն. թ.),– ունկն «ականջ. բռնակ» (սեռ. ունկան). յունկանլ (եզ. թ.)²⁷,– ուլ «հիշողություն» (սեռ. ուլոյ). յուլոյ (եզ. թ.), յուլոց (հգն. թ.),– ուստ «որդի, տղա» (սեռ. ուստեր). յուստերլ (եզ. թ.), յուստերց (հգն. թ.) եւ այլն): Ոյժ «ուժ, զորություն» բառի սկզբնաբաղադրիչ ոչ երկբարբառակերպը եզ. սեռ. դառնում է ու, բառը՝ ուժոյ // ուժի, ըստ այդմ՝ բացառականը եզակի եւ հոգնակի թվերում ունենում է, համապատասխանաբար, յուժ էլ յուժից ձևերը:

Առաջին կարգի բառերը ծագումնաբանորեն ընդհանուր առմամբ երկու տիպի են. 1) փոխառյալ (հմտ. յուլիս, յուլիդաս, յունապ, յունիս, յունուար, յուշկապարիկ, յուտ) եւ 2) դեռեւս չստուգաբանված (հմտ. յուլիդայ, յուն, յուտմարիլ, յուտութ, յուսիկ, յուրալ)²⁸: Վերջինները մեզ հետաքրքրող առումներով չեն կարող որեւէ կերպ օգտակար լինել: Թեականորեն («հավանաբար», «հազիվ թե») յուտքի եւ յուրան բառերի ստուգաբանություններ է առաջարկել Գ.Ջահուկյանը, բայց դրանց հավաստիության աստիճանը մեծ չէ, ուստի չենք կարծում, թե ճիշտ կլինի դրանք հիմք ընդունելը²⁹: Փոխառություններից չորսը՝ յուլիս (< *ιοῦλιος* (< *լատ. julius*), յուլիդաս (< *ιοῦλιδος*), յունիս (< *ιούνιος*), յունուար (< *ιανουάριος*), հունական են, յունապ-ը (< *‘unnāb*) արաբական է, յուշկապարիկ-ը (< **(v)uškaparīk* (?). բարդված է յուշկ (պրսկ. *vušk* «էշ») եւ պարիկ (պհլ. *parīk*) բառերից) իրանական է, իսկ յուտ-ը (< *ōd* «հալվե»)՝ թուրքական: Նշվածներից, իրանական յուշկապարիկ-ը փոխառվել է նախագրային շրջանում եւ, ըստ ամենայնի, ամենից վաղ կատարվածն է³⁰: Հունական փոխառությունները վերաբերում են հայերենի գրային փուլին (դրանք չկան Գ.Ջահուկյանի արդեն հիշատակված ցանկում), իսկ արաբական³¹ եւ մանավանդ թուրքական փոխառություններն զգալիորեն ուշ ժամանակների երեւույթներ են:

²⁷ Հոգնակի բացառականը կազմում է ականջի ձևից՝ յականջաց:

²⁸ Տե՛ս Հ. ՀՅՈՒՐԵՄԱՆ, *Նշ. աշխ.*, էջ 199, 271, 367, ՀՐ. ԱՃԱՌՅԱՆ, *ՀԱԲ. հտ.* III, էջ 409–412, Գ. ԶԱՀՈՒԿՅԱՆ, *ՀՄԲ.* էջ 556–557:

²⁹ Տե՛ս Գ. ԶԱՀՈՒԿՅԱՆ, *ՀՄԲ.* էջ 556–557:

³⁰ Տե՛ս Գ. ԶԱՀՈՒԿՅԱՆ, *ՀԼՊՆԺ*, էջ 535:

³¹ Արաբերենից փոխառված յունապ-ը չունի ոչ միայն Գ.Ջահուկյանի ցանկը, որը ներառում է միայն նախագրային շրջանի փոխառությունները (տե՛ս Գ. ԶԱՀՈՒԿՅԱՆ, *ՀԼՊՆԺ*,

Յու եռաբարբառակերպի կազմավորման ժամանակը որոշելու հարցում որոշիչ կարող է լինել ու- սկիզբով հ.-ե. ծագման գոյականների առկայությունը, որոնց բացառական հոլովածներում յ նախդրի հավելումով կազմավորվել է յու-ն: Այդպիսիք են. ութ (< *optō / [*oktō])³², ուլ (< *pōlo-` \*pōu- «փոքր»)<sup>33</sup>, ուլն (< \*olen` *el- «ծռել, թեքել»)³⁴, ուլի (< *ulīo-` \*au-lo-)<sup>35</sup>, ունկն (< \*us-on-ko-m)<sup>36</sup>, ուստր (< \*suk-ter-` suk-«ծնել»)³⁷: Հստ աչգմ՝ կարելի է պնդել, որ յու եռաբարբառակերպը «յ+ (op (/ok)/ō/o/u) > ու» կաղապար(ներ)ի արդյունք է:

Վերջին իրողությունը հիմք է տալիս ասելու, որ յու (յօւ) եռաբարբառակերպը, նախ, առաջացել է բացառականի ձևերում, այսինքն՝ հայերենի քերականական համակարգի ձևավորման շրջանում, իսկ դա տեղի է ունեցել շատ ավելի վաղ, քան կկատարվեին վերոհիշյալ փոխառությունները, ապա կրկնվել է փոխառությունների հայկական գրադարձումներում:

5. Ինչ (յօյ)-ը հանդիպում է ու-ա խառն հոլովման ենթարկվող գոյականների եզ. սեռ.-տր. եւ բցռ. հոլովների վերջավորությունների գործառույթով (հմմտ. այգի – այգւոյ(ն), յայգւոյ «այգու(ն) / -ուց», աղանի – աղանւոյ, յաղանւոյ «աղավնու / -ուց», բարի – բարւոյ(ն), ի բարւոյ «բարու / -ուց», գարի – գարւոյ, ի գարւոյ «գարու / -ուց», եղենի – եղենւոյ, յեղենւոյ «եղենու / -ուց», կենդանի – կենդանւոյ, ի կենդանւոյ «ապրողի / -ից»³⁸, մարի – մարւոյ, ի մարւոյ «մարիի / -ից», պատասխանի³⁹ – պատասխանւոյ, ի պատասխանւոյ «պատասխանի / -ից»,– հայրենի – հայրենւոյ, ի հայրենւոյ «հայրենականի / -ից»,– տիրուհի – տիրուհւոյ, ի տիրուհւոյ «տիկնոջ / -ից», թագունի – թագունւոյ, ի թագունւոյ «թա-

էջ 452–488), այլեւ Հր. Աճառյանի ցանկը, որը ներառում է նաեւ գրային շրջանի փոխառությունները (տե՛ս Հր. Աճառյան, ՀՊ, հտ. II, էջ 189–207):

³² Տե՛ս Հ. ՀՅՈՒԲԵՄՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 483, Հր. Աճառյան, ՀԱԲ, 3, էջ 590, Գ. ԶԱՀՈՒԿՅԱՆ, ՀՍԲ, էջ 747:

³³ Տե՛ս Հր. Աճառյան, ՀԱԲ, հտ. III, էջ 591, Գ. ԶԱՀՈՒԿՅԱՆ, ՀՍԲ, էջ 747:

³⁴ Տե՛ս Գ. ԶԱՀՈՒԿՅԱՆ, ՀՍԲ, էջ 747:

³⁵ Տե՛ս Հր. Աճառյան, ՀԱԲ, հտ. III, էջ 595, Գ. ԶԱՀՈՒԿՅԱՆ, ՀՍԲ, էջ 748:

³⁶ Տե՛ս Հ. ՀՅՈՒԲԵՄՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 484, Հր. Աճառյան, ՀԱԲ, հտ. III, էջ 603, Գ. ԶԱՀՈՒԿՅԱՆ, ՀՊՆԺ, էջ 142, Գ. ԶԱՀՈՒԿՅԱՆ, ՀՍԲ, էջ 750:

³⁷ Հ. ՀՅՈՒԲԵՄՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 484–485, Հր. Աճառյան, ՀԱԲ, հտ. III, էջ 611, Գ. ԶԱՀՈՒԿՅԱՆ, ՀՊՆԺ, էջ 142, Գ. ԶԱՀՈՒԿՅԱՆ, ՀՍԲ, էջ 752:

³⁸ Կենդանւոյն ձևն ունի «ողջ-ողջ» իմաստը:

³⁹ Կիրառական է եղել նաեւ պատասխան ձևը, բայց հնագույնն է պատասխանի (տե՛ս Հր. Աճառյան, ԼՔՀԼ, հտ. 3, Երեւան, 1957, էջ 408):

գուհու /-ց»,– արփունի – արքունույ, յարքունույ «արքունական /-ից», ծերունի – ծերունույ, ի ծերունույ «ծերուկի /-ից»,– Արշակունի – Արշակունույ, յԱրշակունույ «Արշակուն-ու /-ուց», Բագրատունի – Բագրատունույ, ի Բագրատունույ «Բագրատուն-ու /-ուց», Մանդակունի – Մանդակունույ, ի Մանդակունույ «Մանդակուն-ու /-ուց» եւ այլն): Իոյն «ի+ո+յ» կազմություն է, ուր բառավերջի ի-ն լ-ի է վերածվել բնի ո ձայնավորին (հոլովիչին) նախորդող դիրքում, իսկ յ-ն բուն հոլովական վերջավորությունն է:

Բնավոր ո հիմքերի -յ վերջը սերում է հ.-ե. *(-o)-sio-ից⁴⁰: Յո. Մարկվարտը, է. Բենվենիստը եւ Ա. Շանիձեն հնարավոր են համարել -ունի ածանցի իրանական ծագումը, սակայն, ըստ Գ.Ջահուկյանի, առաջարկված ստուգաբանական փորձերը համոզիչ չեն (հմմտ., օրինակ, -puthi > -urhi, -uhi եւ այլն)⁴¹: Հասարակ անուններում -ունի-ի վերջածանցը կազմությամբ բաղադրյալ է՝ կազմված -ուն եւ -ի ածանցներից (հմմտ. արփունի, ծերունի այլն)⁴²: Ղրանցից -ուն ածանցը սերում է հ.-ե. *ono-ից, թերեւս՝ նաեւ դերբայական *-omeno- ածանցի ձայնդարձային *-omno- ձեւից⁴³. -ի ածանցի համար հնարավոր է համարվում ծագումը հ.-ե. *-iyo / -ā- ածանցական նախածեւից⁴⁴, իսկ հատուկ անունների կազմում հանդիպող «ցեղանվանական ածանցի» համար ենթադրվում է ուրարտական ծագում (հմմտ. Արշակ-ունի, Բագ(ա)րատ-ունի եւ այլն)⁴⁵:

Ինչ վերաբերում է բառահիմքերին, ապա նրանք ծագումնաբանական առումով վերաբերում են երեք խմբի:

1) Բնիկ հնդեւրոպական (հմմտ. այգի «խաղողի այգի, խաղողի որթ» (< *oiui-iā-`ei- «կարմրավուն» արմատից, լատ. ūva «խաղող», հուն. οἴη, οὔα «սիսնի ծառ», հ.վ.գերմ. īwa, īga եւ այլն)<sup>46</sup>,– աղաւնի (< \*alabhniā` *albho- «սպիտակ», «թերեւս» *alau- «սպիտակ, փայլուն». հմմտ. հուն. ἀλφός «սպիտակ», լատ. albus, օսկ. alafō հ. վ. գերմ. albiz «կարապ», լիտվ. bal-andis «կարապ» եւ այլն)⁴⁷,– ծերունի. կազմված է ծեր (< *g'er-

⁴⁰ Сѣу Г. ДЖАУКЯН, Сравнительная грамматика армянского языка, Ер., 1982, էջ 138:

⁴¹ Сѣу Գ. ՋԱՆՈՒԿՅԱՆ, Հին հայերենի վերջածանցների ծագումը, Հայոց լեզվի համեմատական քերականության հարցեր (այսուհետեւ՝ ՀՀՎԾ), պրակ 2, Երեւան, 1998, էջ 33:

⁴² Сѣу Գ. ՋԱՆՈՒԿՅԱՆ, ՀՀՎԾ, էջ 33:

⁴³ Сѣу Գ. ՋԱՆՈՒԿՅԱՆ, ՀՀՎԾ, էջ 25–26:

⁴⁴ Сѣу Գ. ՋԱՆՈՒԿՅԱՆ, ՀՀՎԾ, էջ 34:

⁴⁵ Сѣу Հ.Ր. ԱՃԱՌՅԱՆ, ՀԱԲ, հտ.1, էջ 166, Գ. ՋԱՆՈՒԿՅԱՆ, ՀԱԲ, էջ 48:

⁴⁶ Сѣу Գ. ՋԱՆՈՒԿՅԱՆ, ՀԱԲ, էջ 35: Հ.Ր. ԱՃԱՌՅԱՆը թողնում է չստուգաբանված (տե՛ս Հ.Ր. ԱՃԱՌՅԱՆ, ՀԱԲ, հտ. 1, էջ 122–123):

«ծերություն, ծերանալ». հմմտ. սնսկ. *жѣ* կամ *jar* «հնանալ, ծերանալ», *jarant* «ծերունի», հուն. *γέρων* «ծեր», հսլավ. *zǫrěti* «հասնել (պտուղի)» եւ այլն)⁴⁷ արմատից եւ -ունի վերջածանցից,– կենդանի (կենդ-ան-ի) «կենդանի» (< **gъeiǰ-nā-* **-n* ածանցով. հայերենում տվել է կեան- / կեն-՝ -դ- (< **-t-*) ածականով. հմմտ. ավ. *ǵiti*, *ǵyātəuš* (հյց. հլ.) «կյանք», սնսկ. *gáya-* «տուն-տեղ, կահ-կարասիք, ընտանիք», սնսկ. *ǵivá-* «կենդանի» (< **gъiū-* արմատից), հուն. *βίος* «կյանք», լատ. *vītus* «կենդանի», հսլավ. *živŭ* եւ այլն)⁴⁸ եւ այլն):

2) Փոխառյալ (հմմտ. Արշակունի. կազմված է Արշակ (< հպրսկ. *Aršaka* ձեւից. *arša* «արջ» բառի նվազականը, այն է՝ «արջուկ»)՝⁴⁹ եւ -ունի բաղադրիչներից,– բարի (< հպրսկ. *bārē*)⁵⁰,– թագունի. կազմված է թագ (< իրան. **tāy* ձեւից, որն ավանդված չէ. մ.հպրսկ. *tāg*) եւ -ունի բաղադրիչներից. ըստ Ա. Մեյերի եւ Գ. Զահուկյանի՝ հնարավոր է, որ հայերենը փոխառել է «արամեական միջնորդությունը», այլ ոչ թե իրանական աղբյուրից⁵¹,– պատասխանի (< պհլ. **pāt-saxuan* ձեւից. հմմտ. հպրսկ. **pātisa(h)unā-*, պրթ. *pswx* (*passox*), սողդ. *p’cγ(’ny)*, մպրսկ. *pāssaxv*, պրսկ. *pāsux*. հայերենի -ի վերջի համար հմմտ. սողդ. *γ* (= հյ. -ի)⁵² եւ այլն):

3) Զստուգաբանված (հմմտ. տիրունի. ունի «տիր+ունի» կազմությունը. արմատն է տիր, որը բաղադրվել է տի «մեծ» (ավելի հին *տէ) եւ այր «տղամարդ» արմատական բառերից՝ տիայր «մեծ այր» (< *տէայր): -ր-ի առկայությունը տիր- հիմքում վկայում է, որ տիրունի-ն կազմվել է տէր հիմքից՝ տէր>տիր անցումով, այն է՝ *տէր-ունի>տիրունի (տէր-ի իգականը՝ «մեծ կին, մեծ օրհորդ»): Տիր- բաղադրիչի ծագումն անհայտ է⁵³ եւ այլն):

Վերոհիշյալ քննությունը հիմք է տալիս ասելու, որ տյ (*yoj*) եռաբար-բառակերպը՝ հոլովական վերջավորության եւ վերջածանցի գործառույթով, կազմավորվել է նախագրային հայերենի վաղ փուլերում. նրա առ-

⁴⁷ Տէս Հ. ՀՅՈՒՐԵՄԱՆ, նշ. աշխ., էջ 456, Հր. ԱՃԱՌՅԱՆ, ՀԱՐ, հտ. II, էջ 451–452, Գ. ԶԱՀՈՒԿՅԱՆ, ՀԱՐ, էջ 361, 399:

⁴⁸ Տէս Հ. ՀՅՈՒՐԵՄԱՆ, նշ. աշխ., էջ 459, Հր. ԱՃԱՌՅԱՆ, ՀԱՐ, հտ. II, էջ 565–566, Գ. ԶԱՀՈՒԿՅԱՆ, ՀԱՐ, էջ 397, 399:

⁴⁹ Տէս Հր. ԱՃԱՌՅԱՆ, Հայոց անձնանունների բառարան, հտ. I, Երեւան, 1942, էջ 290:

⁵⁰ Տէս Հր. ԱՃԱՌՅԱՆ, ՀԱՐ, հտ. I, էջ 422, Գ. ԶԱՀՈՒԿՅԱՆ, ՀԱՐ, էջ 121:

⁵¹ Տէս Հ. ՀՅՈՒՐԵՄԱՆ, նշ. աշխ., էջ 153, Հր. ԱՃԱՌՅԱՆ, ՀԱՐ, հտ. II, 135, Գ. ԶԱՀՈՒԿՅԱՆ, ՀԱՐ, էջ 397, 253:

⁵² Տէս Հ. ՀՅՈՒՐԵՄԱՆ, նշ. աշխ., էջ 222, Հր. ԱՃԱՌՅԱՆ, ԼՔՀԼ, հտ. III, էջ 408, նույնի՝ ՀԱՐ, IV, էջ 36, Գ. ԶԱՀՈՒԿՅԱՆ, ՀԼՊՆԺ, էջ 540, նույնի՝ ՀԱՐ, էջ 624:

⁵³ Տէս Հր. ԱՃԱՌՅԱՆ, ՀԱՐ, հտ. VI, էջ 401–403, Գ. ԶԱՀՈՒԿՅԱՆ, ՀԱՐ, էջ 728:

կայությունը հ.-ե. ծագման բառերի կազմում, թերեւս, վկայում է վաղնջահայերենի փուլում առաջացած լինելու մասին, երբ ձեւավորվում էր հայերենի քերականական կառուցվածքը:

Այսպիսով՝ « S_1+V+S_2 » կաղապարով եռաբարբառակերպերի տարածմանակյա քննությունը հիմք է տալիս անելու հետեւյալ ընդհանուր եզրակացությունները.

1) Եռաբարբառակերպերից չորսը՝ յաւ, յեւ, յիւ, յու, որոնք հանդիպում են բառասկզբի դիրքում, «յ նախդիր + երկբարբառակերպ» կաղապարով կազմություններ են. դրանցից միայն յաւ-ը հանդիպում է նաեւ բառի արմատում (հմտ. յաւալ <*pətēr «հայր») եւ արտացոլում է հ.-ե. *pət- հնչյունական հաջորդականությունը:

2) Ինչ-ը հանդիպում է բառավերջի դիրքում՝ վերջածանցի եւ հոլովական վերջավորության գործառույթով: Այն «-ի+ոյ» կաղապարով կազմություն է, ուր բնի ձայնավորին՝ -ո-ին, նախորդող դիրքում տեղի է ունեցել ի>լ հնչյունափոխություն: Ըստ ամենայնի՝ վերջածանցը զարգացել է համանուն վերջավորությունից՝ գործառական փոխակերպումով:

3) Բոլոր հինգ եռաբարբառակերպերն էլ հանդիպում են ինչպես բնիկ հնդեւրոպական բառերի, այնպես էլ փոխառությունների եւ դեռեւս շատուգաբանվածների կազմում: Նրանց առկայությունը հ.-ե. ծագման բառերում եւ դրանցից կազմված բառաձեւերում հիմք է տալիս խոսելու նախագրային հայերենի ամենից վաղ՝ վաղնջահայերենի փուլում ձեւավորվելու, հետեւաբար բնիկ հայկական լինելու մասին:

ՀԻՄՆԱԲԱՌԵՐ

Եռաբարբառակերպ, հին հայերեն, բնիկ հնդեւրոպական, վաղնջահայերեն, բնավոր հիմք, վերջավորություն, փոխառություն:

РЕЗЮМЕ

Первые четыре дифтонгоида из пяти (ср. յաւ, յեւ, յիւ, յու, ւոյ), представленных в формуле древнеармянского языка « S_1+V+S_2 », встречаются в позиции начала слова и представляют собой конструкцию «приставка j + дифтонгоид».

Частичное исключение представляет только յիւ, которое встречается в составе корня յիւրիշ «отчим» и отражает и.-е. звуковую последовательность *pət (*pətér «отец»). Ինյ встречается только в конце слова в падежном окончании и, по-видимому, в развившейся из него функции суффикса. Наличие пяти трифтонгоидов в составе исконно индоевропейских слов и функция ւնյ как грамматической частицы, являются достаточным основанием для заявления, что все они сформировались в ранний дописьменный период армянского языка, еще в раннеармянском языке, следовательно, являются исконно армянскими сочетаниями.

SUMMARY

The first four of the five triphthongoids (Cf. յււ, յեւ, յիւ, յու, ւնյ) representing the Old Armenian «S₁+V+S₂» pattern, appear in the initial position of the word and are, in fact, “-j- preposition + diphthongoid” units. Only յււ proves to be a partial exception since it can appear in the word stem, as well, e.g. յււրիշ “stepfather”, and reflects the IE *pət- phonetic sequence (*pətér “father”): Ինյ appears only at the end of the word and functions as a case inflexion and, most probably, as a suffix, that developed from the former function. The existence of the five triphthongoids in the composition of native IE words and the function of ւնյ- as a grammatical particle provide ample grounds to suggest that all of them evolved in the early pre-writing stages of the Armenian language, more precisely, in Proto-Armenian and therefore, are native Armenian units.

